

מילים צומחות מן האדמה

מאמר מס' 2 בסדרה

מארץ מדבר עד דביר ודיבור מילים שנולדו מעולם רועי הצאן

רעיון ותחקיר: מהלייה סואץ
עיבוד, כתיבה ועריכה: הדס לאור אשור

המאמר בהשראת השקפתו של נגה הראובני, מדבר ורועה
בארץ ישראל, הוצ' נאות קדומים, 1991.

מאמר שני בסדרת
הפרשנות המילולית העשירה
בהשראת: מהלייה סואץ,
מומחית לערכי טבע ונוף
במורשת ישראל
להזמנת הרצאות ובית מדרש
צרו קשר עם מהלי, יבנה:
052-6100616
malisuetz@gmail.com

שאלה:

מה הקשר בין המילים:

מדבר, דיבור ועשרת הדברות?

ומה הקשר בינ לבין כמה רועי צאן מפורסמים בתנ"ך – אלוהים, משה ודוד?

1. מדבר – מה פירוש?

ראשית נברר מהו "מדבר" בעולם השפה העברית? לפנינו שתי הבנות שונות של המילה והמושג:

מדבר = יובש, צלמוות, שממה ריקה מאדם;

מדבר = אזור מרעה, שדה שנוהגים אליו את הצאן.

המעייין במקרא ימצא בחלק מהמקומות תיאור ממצה של התפיסה הראשונה, הנוקטת במילה מדבר כדי לסמל מקום של יובש וצלמוות:

וְלֹא אָמְרוּ-- אֵיךְ יִהְיֶה, הַמַּעֲלָה אֲתָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם; הַמּוֹלִיךְ אֲתָנוּ בְּמִדְבָּר, בְּאֶרֶץ עֲרָבָה וְשׁוּחָה בְּאֶרֶץ צִיָּה וְצִלְמוֹת-- בְּאֶרֶץ לֹא-עֵבֶר בָּהּ אִישׁ, וְלֹא-יָשֵׁב אָדָם שָׁם (ירמיהו, פרק ב, 6, וראו גם איוב, ל"ח, כו).

בדרך-כלל, כאשר המקרא בוחר במונח "מדבר" הוא מתכוון אפוא לתאר מקום קשה, של הרס וחורבן. אם האידיאל הבראשיתי הוא "גן עדן", הרי ש"מדבר" הוא ההיפך הגמור, נקודת השפל

הנמוכה ביותר של החזון האלוהי: **"עֲרִי קִדְשְׁךָ הָיָה מִדְבָּר; צִיּוֹן מִדְבָּר הָיְתָה, יְרוּשָׁלַם שְׁמָמָה"** (ישעיהו ס"ד ט); **"כָּגֹן-עֵדֶן הָאֶרֶץ לְפָנָיו, וְאַחֲרָיו מִדְבָּר שְׁמָמָה, וְגַם-פְּלִיטָה לֹא-הָיְתָה לוֹ"** (יואל ב ג).

גם בימי ההתיישבות הציונית בארץ, נתפס המדבר כ"שממה", ושימש לתיאור אזורים יבשים, שבהם אין בכמות הגשם כדי לאפשר התיישבות וחקלאות, ועל כן האתגר היה "להפריח את המדבר", ולהופכו לארץ נושבת. על-פי התפיסה הציונית דאז, התיישבות נשענת על חקלאות, ועל כן המושג מדבר נתייחד לכל מקום בו לא קיימת התיישבות-קבע.

הבנה זו של המושג 'מדבר' נשענת אף היא על מקורותינו הקדומים, כפי שמראים מילונים מהעת החדשה:

מילון מאנדלקרן¹: מקום חוץ מן הישוב, לא יעבד ולא יזרע;
מילון בן יהודה: ארץ לא מיושבת, לא נעבדת שאין בה אדם.

יחד עם זאת, אין הכוונה לשממה וצלמוות. המילונים הללו, על סמך מקורותינו העתיקים,
מציינים כי המושג "מדבר" מתייחד לאזור המשמש למרעה-בהמות, להבדיל מחקלאות.

מדבר אין פירושו אפוא מקום יבש בהכרח, ארץ צלמוות ושממה, אלא שדה. המילונים קושרים
בין השורש ד.ב.ר לבין אזור רעיית הצאן :

מילון מנדלקרן: דָּבַר – מקום מרעה הצאן, והוא המְגֶרֶשׁ.²
מילון בן-יהודה: דָּבַר – שדה שמנהיגים שמה את העדר;
מילון אבן שושן: דָּבַר – בארמית דְּבָרָא, שפירושו שדה, מקום שנוהגים לשם את הצאן; מקום
מרעה לבהמות.

פירוש זה למילה 'מדבר' – כמקום מרעה – מופיע כבר אצל חז"ל. במסכת בבא קמא אנו
מוצאים כי תנאי ראשון מעשרת התנאים שהתנה יהושע עם בני ישראל בטרם נכנסו לארץ היה:
"אין מגדלים בהמה דקה בארץ ישראל, אבל מגדלים בסוריא ובמדברות שבארץ ישראל"
(בבא קמא ז', ז'). ובמקום אחר נאמר: "בחורשין שבארץ ישראל".

המונח 'חורשים', בפרשנות חז"ל, מקביל אפוא למונח 'מדבר', מקום שיש בו עשב, ולכן מדברים לשם
את הצאן; הוא התייחס לכל המקומות שלא התאימו לגידול חקלאי (בגלל מיעוט גשם) או למקומות בהם
לא חודשה החקלאות אחרי חורבן הבית, אם בשל עזובה או הזנחה ואם בשל הרס התשתית בעקבות
מלחמה. על כן אנו מוצאים אזכורים על היתר לעסוק במרעה ולגדל בהמה דקה (צאן) לא רק באזורים דלי

¹ שלמה מנדלקרן, 1846-1902, חוקר מקרא וטקסטים, סופר ומשורר יהודי, מחבר הקונקורדנציה הגדולה לתנ"ך
"היכל הקודש".

² חיזוק לפירוש המושג "מגרש", כמקום שאליו "מגרשים" את הצאן, אנו מוצאים במילון התנ"ך בעריכת יהושע
שטיינברג: מגרש – מקום סביב לעיר שגורשים (משלחים) שמה את הבהמות למרעה. מגרש – והוא הפך מושב
בני עיר. יהושע כא, ב: "ערים לשבת ומגרשיהן לבהמתנו".

גשם, אלא גם בגליל התחתון או בעכו, שהם אזורים עתירי גשם, שבעבר התקיימה בהם חקלאות. אזורים אלה קרויים חורשים או מדברות – כלומר שדות אליהם מדברים (מעבירים, מנהיגים) את הצאן.

תפיסה זו של מדבר כאזור מרעה התמידה גם בימי הביניים. רבי דוד קמחי³ אומר: "יקרא מדבר, בין סמוך לעיר בין רחוק מן העיר, אם הוא משמש מקום מרעה לבהמות!"

2. ד.ב.ר = שורש של פעלים שפירושם העברה ממקום למקום

בספר ישעיהו כתוב: "וְרָעוּ כְּבָשִׂים כְּדָבָרָם (יש' ה', ז'), כלומר רעו באותו מקום אליו הרועה הדביר אותם, העביר, הוביל, הנהיג (ומכאן המילה הַגָּה, כמובן, בעזרתו מובילים את הרכב ממקום למקום, נוהגים בו).

אנו מתחילים אפוא לחוש את הקשר הלשוני בין 'שדה' שנועד למרעה לבין הפעולה של רעייה, הובלה אל השדה, הנהגה. המילה הנהגה אכן שימשה במקור לציון העברת צאן ממקום אחד למשנהו (העברה = הנהגה = הובלה).

שימוש מושאל בפעולה זו של הנהגת הצאן (במובן העברה) אנו מוצאים ביחס לתקווה להעברת עם ישראל מן הגולה אל ארצו: "כמו העדר הנתון במקום מנהגו, הוא דיר הצאן, כן יהיו כל ישראל נאספים בארצם" (מצודת ציון, פירוש עממי לכתובים ולנביאים מסוף המאה ה-17). המשלת עם ישראל לצאן, המונהג על-ידי רועה, שהוא בעל העדר (אלוהים), מקובלת מאוד במקורות היהודיים, ועוד תהיה לכך משמעות בהמשך, עת נחשוף גלגול חשוב נוסף של השורש ד.ב.ר.

עוד הד למשמעות השורש ד.ב.ר כמצוין העברה, אנו מוצאים במילה המיוחדת לכלי-השיט: דוּבְרָה. הדוברה היתה פעם רפסודה, קורות עץ הקשורות יחד להשיטן על פני המים; היום היא גם כינוי לאסדה, כלי שיט גדול, המשמש להעברת סחורות וציוד כבד מגדה לגדה. הדוברה של ימינו מסוגלת לשאת אפילו טנקים וציוד של 1500 טונות, אולם למעשה זוהי מילה עתיקה, כמו גם הקשר שלה לעולם המרעה. זאת אנו למדים מדברי אבן עזרא (פרשן ימי הביניים)

³ רד"ק: 1235-1160. מגדולי פרשני המקרא והדקדקנים של השפה העברית.

בפרשנותו לפסוק בספר מיכה: "בתוך הדברו" – למקום שנהגו העדר, כמו דוברות בים, לשון 'וינהג את הצאן' (אבן עזרא למיכה פרק ב').

לסיום נציין גם את שם המחלה המדבֶקֶת (עוברת בקלות מפרט אחד למשנהו) הנזכרת ב"עשר המכות": דָבַר, מחלה שהיתה מוכרת בקרב עדרי צאן ובקר, וכן מילה חדשה יחסית, שנולדה מאותו השורש ד.ב.ר, בשל משמעותו כמצוין "העברה ממקום למקום", והיא המילה "הדבֶרָה" - סילוק מזיקים, העברתם מן הבית אל... עולם שכולו טוב...

3. ד.ב.ר: שורש של שמות ישובי-רועים

הוכחה נוספת למשמעות המילה 'מדבר' כאזור של שדות-מרעה (ולא כאזור שומם, יבש וריק מאדם) היא העובדה שאנו מוצאים שמות יישובים רבים בארץ ישראל, שתושביהם התפרנסו במיוחד מרעיית צאן. העיסוק המרכזי של התושבים התגלגל אל שם היישוב עצמו – והוא כולל כמובן בתוכו את השורש ד.ב.ר: דבוֹרָה, דברת, שדמות-דבורה, דביר ועוד. נרחיב מעט לגבי שניים מן היישובים הללו, שכן ההיבט הלשוני בהם מעניין:

- **דבוריה** - כפר ערבי (דהיום), שהיה בעבר ישוב יהודי, בשם דברת. תושבי דבוריה מסבירים שמקור השם הוא במילה הכנענית או הערבית "דבר/דבב" שפרושה מקום לרעיית צאן. ואכן, דבוריה עשירה במקומות מרעה. פרופ' יוחנן אהרוני קבע שבערבית התוספת יה שכיחה, וכך דברת הפכה לדבוריה. בתקופת הבית השני נקרא היישוב היהודי דבריתא או דבירא.⁴
- **דביר** – עיר כנענית חשובה ביותר בדרום-מערב הר חברון (אולברייט זיהה אותה בתל בית מרסים, אזור ספר-המדבר), נכבשה על-ידי יהושע: "וַיַּעַל מִשֶׁם אֶל יִשְׁבֵי דָבָר, וְשֵׁם דָבָר לְפָנִים קָרִית סֶפֶר (יהושע ט"ו, ט"ו). השם דביר מעיד שתושביה עסקו בעיקר ברעיית צאן. אבל השם הקודם, קריית ספר, מרמז שלא תמיד היה כך. נסביר:
מה משמעות המילה ספר – בשם היישוב? על אף הניקוד השונה, נראה שהמילה ספר (אולי צורת סמיכות של ספר, שהפכה למילה עצמאית), על שתי משמעויותיה, יכולה להסביר את מה מסתתר מאחורי השם שהוענק למקום (כידוע, שם מצוין תכלית, יש לו סיבה). על-פי מילון אבן שושן, **הפירוש הראשון הוא:** ספר - **גבול, תחום**. ואכן, קריית-ספר הקדומה שכנה **בספר-המדבר**, בגבול המדבר, ברצועת אדמה שהפרידה בין ארץ המזרע לשימון, בין אזורים מרובי גשם (ועל-כן חקלאיים) לבין אזורים דלי גשם (ולכן משמשים למרעה). אם כך, **האם**

⁴ רבקה שפק-ליסק, מגזין באתר emago, מאמר שישי בסדרה הגיאוגרפית-היסטורית של המגזין, פברואר 2010

אנשי קריית-ספר הקדומה בחרו לעסוק במרעה או בחקלאות? השאלה מובילה אותנו אל **הפירוש השני**: ספר – מניין, מפקד, ספירה. פירוש זה מלמד אותנו ששם המקום ניתן לו אולי בתקופה בה תושביו בכל זאת עסקו בחקלאות, ידעו לנצל היטב את כמות הגשם הדלה של ספר-המדבר, והתברכו בשפע של דגן. את השפע הזה היה צריך לנהל, **לספור את המלאי** לעתים קרובות – בדיוק כמו שבימינו שגור הביטוי "סופר את הכסף" בהתייחס לאיש שעושה חיל בעסקיו. ובמה עוסקים תושבי המקום היום? היום שוכן באותו המקום, בספר-המדבר, קיבוץ דביר. התושבים פיתחו באזור חקלאות משגשגת של גידולי חיטה, דגן.⁵ אין הם עוסקים ברעיית צאן, כבעבר. השם "דביר" (המרמז ליישוב-רועים) כבר לא מתאים... אולי צריך להחזיר עטרה ליושנה ולקרוא היום שוב למקום: קריית ספר. **[על מובן נוסף למושג דביר – קראו בסוף המאמר]**

אילו מילים נוספות נולדו מן השורש ד.ב.ר? מה הקשר בין לבין עולם הצאן?

4. ד.ב.ר = שורש של מילים הקשורות במושג המנהיגות

מכל מה שתיארנו עד כאן, קצרה הדרך אל מילים הקשורות, בצלילן ובמהותן, למושג המנהיגות. בשפה העברית, **מנהיגים** הם בראש ובראשונה **דְּבָרִים** טובים. **דְּבָר** = מנהיג, מדריך ומנהל: "דְּבָר אחד לדור ולא שני דְּבָרִים לדור (מסכת סנהדרין, ח, א). מושג המנהיגות קשור אפוא קשר אמיץ לעולם המילולי של הצאן.

הקב"ה, המנהיג את עם ישראל במדבר, מכונה רועה: **ה' ר' עי - ל' א אָחָסָר** (תהלים כ"ג). ואיך הוא בוחר את מנהיגי העם עלי אדמות? על-פי ניסיונם המקצועי כרועי צאן. להוכחת הדברים נצביע על כך שהבל, הבן המועדף, היה רועה צאן; אבותינו: אברהם, יצחק ויעקב, היו רועי צאן; כל ראשי שבטי ישראל היו רועי צאן, וכך הציג אותם יוסף בפני פרעה. אחריהם עלו על הבמה שלושת הגדולים: משה רבנו, שאול ודוד המלך, כולם רועי צאן, שרכשו אגב כך ניסיון חשוב בהנהגה.

חז"ל שמו לב למוטיב החוזר הזה בתנ"ך, ולכן פירשו: **"מי שהוא יודע לרעות הצאן לפי כוחו (של הצאן) יבוא וירעה בעמי"** (שמות רבה ב', ב').

⁵ לפי האנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י נקרא המקום גם "ממגורות הסופר", שכן בימי הכנענים היתה קריית ספר עיר מחוז של ממגורות דגן. מכאן – חיזוק לטענה שמובנו של "ספר" הוא "דגן".

רעיית הצאן מצריכה אחריות רבה. על תהליך החניכה הקשה והמפרך שעובר מנהיג מיועד בעצם עבודתו כרועה צאן, אפשר ללמוד מן הפסוק ששם המקרא בפי יעקב אבינו, הפונה ללבן ואומר לו: "זֶה עֶשְׂרִים שָׁנָה אָנֹכִי עִמָּךְ, רִחֲלִיךְ וְעִזִּיךְ לֹא שָׁכְלוּ; וְאֵילֵי צִאֲנֶךָ לֹא אָכְלָתִי. טֶרֶפָה לֹא-הִבֵּאתִי אֵלֶיךָ--אֲנִי כִי אֶחְטֶנָּה, מִיַּדִּי תִבְקַשְׁנָה; גִּנְבֹתִי יוֹם, וּגְנַבְתִּי לַיְלָה. הֵייתִי בַיּוֹם אֶכְלָנִי חֶרֶב, וְקֶרַח בְּלַיְלָה; וְתִדַּד שְׁנֵתִי מֵעֵינַי" (בראשית ל"א ל"ח-מ).

על הרועה לדאוג לכל צורכו של הצאן: מזון, מים, המלטות, גז, מחלות, ניווט נכון ומחושב, הגנה מפני תוקפים. הרועה נדרש להיות בראש ובראשונה הַדָּבָר (המנהיג) של עצמו, שכן הוא יכול לנהוג עם הצאן במדבר כאוות נפשו: אם באכזריות ואם במסירות נפש - אף אחד לא ידע על כך במדבר הרחוק ממקום ישוב, רק הוא עצמו, ובוראו. הצאן תלוי אפוא בחסדי הרועה. לא בכדי מציין התנ"ך את אבן הבוחן ששימשה את אלוהים בבחירת דוד. הקב"ה בדק את דוד בצאן, ומצאו רועה נאמן: "וַיִּבְחַר בְּדָוִד עֶבְדוֹ, וַיִּקְחֵהוּ מִמִּכְלַת צִאֲן, מֵאַחַר עֲלוֹת הַבְּיָאוֹ, לְרַעוֹת בְּיַעֲקֹב עֵמוֹ, וּבְיִשְׂרָאֵל נִחְלָתוֹ" (תהילים ע"ח).

פסוק זה זכה לפרשנות מרתקת בתוך ילקוט שמעוני (מדרש קדום, המובא בחלקו גם בשמות רבה, ב), וכך נאמר בו:

ומהו "ממכלאת צאן"? שהיה דוד כולא את הצאן אלו מפני אלו. שהיה דוד סוגר את הכבשים הגדולים כדי שהקטנים יאכלו תחילה, שאם לא כן, הגדולים היו אוכלים הכל ולא משאירים לקטנים כלום. דוד היה מוציא את הגדיים - ומאכילם ראשי עשבים העליונים שהם רכים, מוציא את התיישים - אחריהם ואוכלין אמצע עשבים שהוא בינוני, מוציא את הבחורים - ומאכילם עיקרם של עשבים שהוא קשה. אמר הקדוש-ברוך-הוא: מי שיודע לרעות את הצאן איש לפי כוחו, יבוא וירעה את צאני - ישראל.

ואכן, מושג המנהיגות יוצא נשכר מפירוש יצירתי זה. אנו למדים בעזרתו על היבט ערכי חשוב בייעודו של המנהיג באשר הוא: חלוקה הוגנת של המשאבים בחברה; דאגה לחלשים ואם תרצו - משל ל"מדרגות המס" ולצדק חברתי.

מדרשים רבים נוספים התייחסו לתכונות המנהיגות הנאצלות של דוד שהתגלו באופן בו התייחס לכל אחד מהכבשים בעדרי הצאן שלו. המדרשים קיבלו השראתם מן הפסוק המובא

לפני העימות עם גלית, שם דוד אומר לשאל המלך: "רעה היה עבדך לאביו בצאן, ובא הארי ואת הדוב ונשא שה מהעדר, ויצאתי אחריו והכתינו והצלתי מפיו, ויקם עלי והחזקתי בזקנו, והכתינו והמיתנו. גם את הארי גם הדוב הכה עבדך" (שמואל א' י"ז ל"ד). תכונות המנהיגות המתגלות כאן: מסירות וחרוף נפש למען הציבור, גם כשהדבר נועד להצלת "כבשה" אחת בלבד.

כך נתגבשה דמותו של המנהיג הנכסף בדמותו של הרועה. מנהיג ראוי הוא בראש ובראשונה רועה מצטיין: "כרעה עדרו ירעה, בזרעו יקבץ טלאים, ובחיקו ישא, עלות ינהל" (ישעיהו מ"א).

5. ד.ב.ר = דיבור כאמצעי הנהגה. כל מנהיג זקוק לדיבור וכל חברה זקוקה לדיבורות!

מטבע הדברים ומתוך חכמת ניהול חברה וקהילה, לצדו של כל מנהיג עומד דובר, אדם רשמי שתפקידו למסור (להעביר) לציבור דברים בשם המנהיגות. לא פלא שכל המילים הללו נולדו מן השדה (הסמנטי) של המדבר, מעולם רעיית הצאן.

דובר טוב אינו מסתפק בהעברה בלבד של דבר המנהיג, אלא הוא יודע לתווך בין הרעיונות הרחוניים של המנהיגות, האידיאולוגיה של המנהיג או המוסד אותו הוא מייצג, לבין חיי המעשה; לתרגם רעיון גבוה לשפת-העם. ביטוי יפה שנולד מעולם הדוברות: "על פיו יישק דבר". כמו כן ניזכר בדברי השבח של הדוד לרעה בשיר השירים, על נועם דיבורה: "מדברך נאה" (ש"ה"ש ד, ג).

זו הסיבה שהערכים על פיהם מתנהלת החברה דוברת-העברית קרויים: עשרת הדיבורות – עוד מושג מפתח שנולד מעולם הצאן. כל דבר ודבר מתווך בין אלוהים לעמו, ויחד הם מהווים את תמצית תורתו, את מילון הערכים שמובילים את העם, מנהיגים אותו בדרך הישר אל היעד.

ומה בדבר הנהגה עצמית? איך אדם מנהיג את עצמו אל היעד? איך הוא הופך להיות הרועה של עצמו? בעזרת הדיבור. הדיבור הוא העברה של רעיון ומחשבה מאדם לאדם, בעזרת מילים. בעזרת הדיבור אנחנו מבהירים את עצמנו, משפיעים, ומעבירים את עצמנו ממקום אחד

(מצרים) למקום חדש (מולדת נבחרת). ביניהם יש **מדבר**, דרך שצריך לעבור, עד להשגת מטרתנו. לא בכדי הדגשנו לעיל את המילה **דָּבַר**, שפירושה מנהיג ומנהל – אבל גם כינוי לאדם השולט במלאכת הדיבור.

פרפראות לסיום: מדבר, מרבד ומרבץ; ועוד משהו על דביר

1. **בְּנָאוֹת דָּשָׁא יִרְבִּיצֵנִי**, נכתב בתהלים כג, ב, והכוונה: הרועה שלי יביא אותי למרעה עשיר ושם ארבע בנחת. הפועל **ר.ב.ץ.** קרוב ל-**ר.ב.ד.** (פירוש טור סיני במילון בן יהודה). קרבה זו מוכחת גם מקרבת המשמעות בין המילים: **מרבץ ומרבד** (מצע, שטיח, מרחב מכוסה עשב נמוך). מרבד בחילוף סדר האותיות = מדבר = מקום שלא רק מנהיגים אליו את העדר, אלא גם **מרבצים** אותו שם לאורך העונה, שכן **מרבצי-מרבדי** עשב מצויים בו. מכאן אולי נולד שם העיר **בצרה**, הנזכרת בדברי מיכה הנביא, שכן שכנה באזור שהיה ידוע כמצטיין במרבדי המרעה שלו.
2. **וַיָּבֹאוּ הַכֹּהֲנִים אֶת-אֲרוֹן בְּרִית-יְהוָה אֶל-מְקוֹמוֹ, אֶל-דְּבִיר הַבַּיִת--אֶל-קֹדֶשׁ הַקְּדוּשִׁים** (מלכים א, ח) – יש אפוא מובן נוסף למושג **דביר**, מושג בו כבר עסקנו לעיל, כשהצגנו אותו כשם ישוב שתושביו עסקו בהדברה, ברעיית צאן. אבל דביר מופיע בתנ"ך גם ככינוי לקודש הקדשים. זהו החדר הפנימי, החשוב והקדוש ביותר במשכן ובבית המקדש, ובו נשמר ארון הברית.

ומדוע ייקרא המקום הקדוש הזה דווקא דביר? ייתכן כי מקור השם הוא סמלי; עוד מילה שנולדה מעולם הצאן: מקום מרבץ העדרים, אליו מתכנס הצאן, ובו מנוחתו וביטחונו הושאל לתיאור קודש הקודשים. הדביר נקבע כמרכז הקבע וכמקום ריכוז כל העם, צאן מרעיתו של אלוהים. הצאן הוא העם והדביר הוא המקווה, המרכז אליו מתנקזות כל תקוותיו, שאיפותיו, בקשותיו ותפילותיו של עם ישראל.

מצודת ציון מפרש דביר – ע"ש שהדיבור, היינו דבר אלוהים, יצא משם.

הנה כך התחלנו במדבר וסיימנו בדיבור, ובדרך הבנו את חשיבותן של עשרת הדברות ככלי של הנהגה.

